

ALICJA SZUMAN

PRZEOBRAŻENIA STRUKTURY SPOŁECZNO-ZAWODOWEJ LUDNOŚCI POLSKI W XX WIEKU

1. UWAGI WSTĘPNE

Na przestrzeni ostatnich dziesiątków lat, na skutek przemian społecznych, ekonomicznych, kulturowych, politycznych i świadomościowych zachodzących w trakcie modernizacji, obserwuje się w Polsce głębokie przeobrażenia struktury ludności związanej m.in. z jej zróżnicowaniem zawodowym i zatrudnieniowym.

Struktura dosłownie oznacza układ i wzajemne relacje elementów stanowiących całość, czyli budowę, zaś struktura społeczna to układ wszystkich grup społecznych, zrzeszeń i innych form życia społecznego wchodzących w skład danej zbiorowości społecznej¹. Podstawowym komponentem makrostruktury społecznej jest struktura zawodowa, czyli podział społeczeństwa na kategorie społeczno-zawodowe.

Badania nad strukturą społeczno-zawodową, jej przemianami czy stanem aktualnym są wprawdzie domeną zainteresowań socjologów, jednakże kształtowanie się zatrudnienia i aktywności zawodowej ludności jest coraz częściej przedmiotem analiz demograficznych i ekonomicznych. Wynika to z faktu, że człowiek, a ściślej biorąc jego zdolność do pracy jest decydującym czynnikiem rozwoju ekonomicznego. Specyfikę demograficzną ma sam proces pracy ze względu na płeć i wiek ludzi oraz zmienne fazy życia ludzkiego. Proces reprodukcji ludności wiąże się z procesem reprodukcji pracy. Nie pierwszy to przykład wzajemnego przeplatania się zakresów działania tych trzech dyscyplin – demografii, ekonomii i socjologii.

Ewolucja struktury społeczno-zawodowej ludności naszego kraju miała wyjątkowo szybkie tempo oraz wieloaspektowy charakter. Jest ona odbiciem rewolucyjnych przemian ustrojowych, uprzemysłowienia i urbanizacji kraju, demokratyzacji szkolnictwa i szerokiego udostępnienia wykształcenia.

¹ Definicją struktury, struktury społecznej zajmuje się przede wszystkim literatura socjologiczna. J. Szczepański pod pojęciem struktury rozumie układ elementów jakiejś rzeczy, czy zjawiska i zasadę ich wzajemnego przyporządkowania. Natomiast strukturę społeczną definiuje J. Szczepański jako sposób ułożenia i przyporządkowania sobie członków, instytucji, grup i podgrup składających się na grupę oraz innych elementów tej grupy takich, jak: elementy materialne, symbole i wartości, wzory zachowań i stosunków, pozycje społeczne zajmowane przez członków. (Por. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 452).

S. Ossowski określa strukturę w znaczeniu dosłownym jako przestrzenny układ elementów. Przymiotnik „społeczna” pozbawia ją przestrzennego zabarwienia. Strukturę społeczną pojmuje jako system międzyludzkich zależności, dystansów i hierarchii, zarówno w nieorganizacyjnej, jak i w organizacyjnej formie (Por. S. Ossowski, *O strukturze społecznej*, Warszawa 1982, s. 109).

Procesy te, wśród których głównym ogniwem jest industrializacja i modernizacja kraju doprowadziły do zasadniczych przemian strukturalnych.

Powstaje zatem pytanie: na czym polegały zasadnicze przeobrażenia struktury społeczno-zawodowej ludności Polski?

W niniejszym opracowaniu rozważania ograniczono do trzech najbardziej znaczących aspektów tych zmian, a mianowicie: ewolucji międzysektorowej, przeobrażeniom w źródłach utrzymania ludności i wzroście aktywności zawodowej kobiet. Analizę przemian oparto na danych zaczerpniętych z kolejnych siedmiu spisów ludności (1921, 1931, 1950, 1960, 1970, 1978, 1988) oraz z trzech mikrospisów przeprowadzonych w latach 1974, 1984 i 1995. Spisy ludności stanowią bowiem podstawowe źródło badań struktury zawodowej. W tym miejscu należy podkreślić, iż ten siedemdziesięcioletni okres badawczy kryje w sobie wiele trudności i niebezpieczeństw, albowiem:

- na przestrzeni tych lat państwo polskie zmieniło granice terytorium. Uważa się jednak, porównanie wyników spisów przedwojennych z powojennymi za dopuszczalne, gdyż dotyczy ono określonego państwowego organizmu gospodarczego,
- instytucjonalny charakter danych spisowych i zawartych w nich kategorii wywołuje trudności, które zna każdy statystyk i demograf. Stwarza bowiem konieczność dokonywania przecieżeń dla umożliwienia przeprowadzenia porównań,
- istniejące luki w naszej statystyce uniemożliwiają niestety badanie struktury czynnych zawodowo z uwzględnieniem płci, wieku, pracy w poszczególnych działach gospodarki narodowej itp.

Mimo tych niedomagań statystyki polskiej, w niniejszym opracowaniu podjęto próbę prześledzenia zmian we wzajemnych proporcjach między poszczególnymi grupami na przestrzeni badanego okresu czasu.

Przypatrzmy się zatem przekształceniom, jakie miały miejsce w naszym kraju.

2. MIĘDZYSEKTORALNA RUCHLIWOŚĆ ZAWODOWA

Podział gospodarki narodowej, najczęściej spotykamy przy analizach struktury ludności czynnej zawodowo polega na wyróżnieniu trzech zasadniczych sektorów:

I. Sektor pierwszy nazywamy umownie rolniczym obejmuje również leśnictwo i rybołówstwo,

II. Sektor drugi zwany przemysłowym, do którego zalicza się budownictwo,

III. Sektor trzeci nazywany usługowym, jest najbardziej zróżnicowany, albowiem obejmuje resztę działalności gospodarczej.

Trójsektorowy podział gospodarki narodowej wprowadzony do ekonomii równoległe przez A. G. B. Fishera² i C. Clarka³ jest najstarszym i najbar-

² Por. A. G. B. Fisher, *The Clash of Progress and Security*, London 1935; *Production, Primary, Secondary and Tertiary*, „The Economic Records” 1939, nr 28, s. 24 - 38.

³ Por. C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, London 1940.

dziej rozpowszechnionym systemem badania zmian struktury przyjętym także przez Międzynarodowe Biuro Pracy⁴. Mimo, iż klasyfikacja sektora gospodarki opiera się na mechanicznym podziale zatrudnienia, bez uwzględnienia zmian wewnątrz poszczególnych sektorów, pozwala jednak na orientacyjne rozgraniczenie zasadniczych obszarów aktywności ekonomicznej społeczeństwa.

Przemiany struktury czynnych zawodowo według głównych sektorów gospodarki polegają na przegrupowaniach siły roboczej z sektora pierwszego na drugi, z drugiego na trzeci. W efekcie wzrasta zróżnicowanie społeczeństwa pod względem zatrudnieniowym. Tendencje zmian liczebności i proporcji czynnych zawodowo w Polsce są na ogół zgodne z procesami występującymi we wszystkich modernizujących się społeczeństwach. Przebieg przekształceń międzysektorowej struktury czynnych zawodowo w naszym kraju ilustrują dane zawarte w tabeli 1 i 2.

Tabela 1

**Ludność czynna zawodowo w Polsce w latach 1921 - 1995
według sektorów aktywności zawodowej**

Lata	Sektory		
	I (rolnictwo i leśnictwo)	II (przemysł i budownictwo)	III (usługi)
	w % czynnych ogółem		
1921 ^a	77,1	9,5	13,4
1931 ^a	70,3	13,1	16,6
1950	57,2	23,0	19,8
1960	48,0	28,9	23,1
1970	38,6	34,2	27,2
1974	34,6	37,3	28,1
1978	30,2	37,9	31,9
1984	29,6	36,5	33,9
1988	27,8	36,1	36,1
1995 ^a	27,7	30,1	42,2

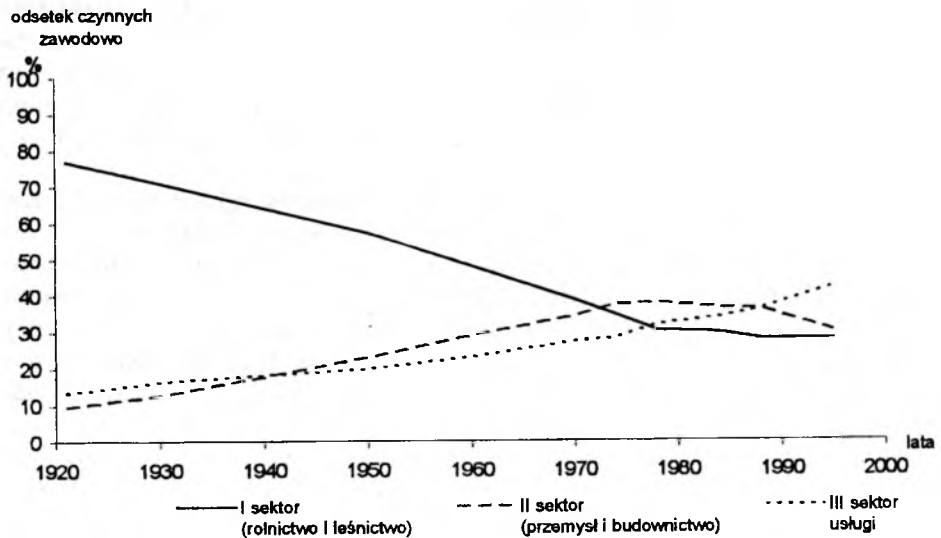
^a W podziale nie uwzględniono bezrobotnych.

Źródło: *Polska 1918 - 1978, GUS*, Warszawa 1978, s. 16; *Rocznik Statystyczny 1977*, s. 459; *Rocznik Statystyczny 1986*, s. 543; *Rocznik Statystyczny 1990*, s. 531; *Rocznik Statystyczny 1998*, s. 124.

W okresie międzywojennym najistotniejszą cechą struktury społeczeństwa polskiego jest koncentracja siły roboczej w rolnictwie. Sektor pierwszy skupiał bowiem ponad 70% ogólnej liczby zatrudnionych w kraju (w roku 1921 – 77,1%, a w 1931 r. – 70,3%), zaś zatrudnienie w sektorze drugim i trzecim nie przekroczyło 30% ogółu czynnych zawodowo. Gospodarka nasza znajdowała się więc w pierwszej fazie rozwoju. Taka struktura siły roboczej jest podstawową cechą społeczeństwa tradycyjnego⁵.

⁴ Por. „Revue Internationale du Travail” 1956, nr 5.

⁵ R. Andorka postuluje, aby za podstawową cechę społeczeństwa tradycyjnego przyjąć co najmniej 60% czynnych zawodowo w rolnictwie. (Por. R. Andorka, *Determinants of Fertility in Advanced Societies*, Methuen and Co. Ltd., London 1982). Z kolei J. Fourastié, wielkość tę szacuje na 80 - 90% ogółu zatrudnionych (Por. J. Fourastié, *Mysli przewodnie*, PiW, Warszawa 1972).

Wykres 1. Ewolucja struktury ludności czynnej zawodowo w Polsce według sektorów gospodarki

Źródło: Opracowano na podstawie danych tabeli 1.

W pierwszych latach po wojnie, odsetek czynnych zawodowo w rolnictwie był nadal wysoki, chociaż nie w tym stopniu, co ich udział procentowy w okresie międzywojennym. W 1950 roku sektor pierwszy skupia więcej niż połowę liczby zatrudnionych. Zwiększył się odsetek czynnych zawodowo w przemyśle i budownictwie z 9,5% w roku 1921 do 23% w roku 1950, przy równoczesnym wzroście odsetka zatrudnionych w sektorze usług z 13,4% w 1921 r. do 19,8% w roku 1950.

Obraz stosunków zawodowych uległ gruntownej zmianie w 1960 roku. Uruchomienie bowiem procesów modernizujących społeczeństwo spowodowało uwolnienie części siły roboczej dotychczas związanej z rolnictwem. Efektem tych zmian było nierównomierne wykorzystanie przez sektor II i III nadwyżki siły roboczej zwolnionej w rolnictwie. Sektor pierwszy stracił swą przewagę nad resztą sektorów. W porównaniu z rokiem 1950 sektory II i III zyskały wyraźnie na sile, albowiem odsetek zatrudnionych poza rolnictwem przekroczył 50%. Polska odeszła zatem od swej tradycyjnej, wielowiekowej struktury ekonomicznej, w której dominowało rolnictwo.

Biorąc pod uwagę proporcje zatrudnienia ludności danego kraju konstruowane są typy społeczeństwa. I tak społeczeństwo preindustrialne to takie, w którym więcej niż 60% ludności pracuje w rolnictwie, w społeczeństwie industrialnym ponad 60% ludności czynnej zawodowo pracuje poza rolnictwem, natomiast społeczeństwa postindustrialne cechuje wysoki poziom rozwoju usług. (Por. S. Kosiński, *Socjologia ogólna*, PWN, Warszawa 1989, s. 231).

Tabela 2

**Ludność czynna zawodowo w Polsce w latach 1921 - 1995
według działów gospodarki narodowej**

Lata	Czynni zawodowo w tys.	W tym:								
		prze- mysł	budow- nictwo	rol- nictwo	trans- port i łączność	handel	nauka, oświata, kultura	ochrona zdrowia	pozos- tałe działy	
		w odsetkach								
1921 ^a	13 287	8,7	0,8	77,1	1,8	3,4	0,8	0,3	6,7	
1931 ^a	13 622	12,1	1,1	70,3	2,1	4,6	1,2	0,8	7,8	
1950	12 404	18,8	4,2	56,5	3,8	5,2	2,5	1,4	7,6	
1960	13 971	23,2	5,7	47,1	4,8	5,3	3,6	2,5	7,8	
1970	16 429	28,1	6,8	37,8	5,8	6,2	4,9	3,0	7,4	
1974	17 507	30,2	7,1	34,6	5,8	6,8	5,1	3,2	7,2	
1978	17 962	29,7	8,2	29,5	6,0	7,6	5,8	4,0	9,2	
1984	18 107	29,2	6,9	28,8	6,1	7,6	6,7	5,1	9,6	
1988	18 452	28,2	7,9	27,1	5,6	8,1	7,1	5,9	10,1	
1995 ^a	15 129	24,6	5,5	27,6	5,5	12,6	5,9	6,6	11,7	

^a W podziale nie uwzględniono bezrobotnych.

Źródło: *Polska 1918 - 1988*, GUS, Warszawa 1989, s. 33 - 34; *Rocznik Statystyczny 1961*, s. 28; *Rocznik Statystyczny 1979*, s. 483; *Rocznik Statystyczny 1986*, s. 542; *Rocznik Statystyczny 1990*, s. 530; *Rocznik Statystyczny 1998*, s. 124; *Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną*, 6 XII 1984, GUS, Warszawa 1985, s. 66.

W ciągu kolejnych 20 lat na skutek industrializacji, intensyfikacji gospodarki rolnej i odpływu ludności ze wsi do miast następuje dalsze znaczne zmniejszanie się odsetka ludności czynnej zawodowo w rolnictwie, natomiast udział zatrudnianych w przemyśle i budownictwie wzrasta o prawie 10 punktów procentowych. O ile w 1960 r. odsetek czynnych zawodowo w sektorze II wynosił 28,9%, to w roku 1978 – 37,9%. Stosunkowo najslabiej rozwijała się w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych sfera usług. Mimo, iż liczba zatrudnionych w sektorze III zwiększała się systematycznie, to jednak tempo rozwoju tego sektora było wyraźnie niedostateczne. Na 100 zatrudnionych w przemyśle i budownictwie przypadło w 1960 roku 80 pracujących w sferze usług. W 1974 roku wskaźnik ten obniżył się o 5 punktów, osiągając najniższy poziom w okresie powojennym⁶. Jest to niewątpliwie wynik zbyt długo trwającego preferowania rozwoju sfery produkcyjnej z równoczesnym niedocenieniem działalności usługowej. Rok 1978 przyniósł wzrost liczby zatrudnionych w sektorze III, gdyż na 100 zatrudnianych w sektorze II przypada 84 pracujących w sektorze usług.

Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte charakteryzują się zmniejszaniem odsetka zatrudnionych w sektorze I i II, przy czym, o ile w przypadku sektora rolniczego oznacza to utrzymanie tendencji wcześniejszych, o tyle w sektorze II zostaje uruchomiony nowy proces. Zatrudnienie w sektorze przemysłowym ulega stopniowej redukcji. W roku 1995 odsetek zatrudnionych w przemyśle i budownictwie kształtował się na niewiele wyższym

⁶ Obliczenia własne na podstawie: *Polska 1918 - 1988*, GUS, Warszawa 1989, s. 33 - 34.

poziomie niż we wstępnej fazie industrializacji. Dokonują się przegrupowania zatrudnienia w kierunku sektora usług, w rezultacie tego względny udział usług w ogólnym zatrudnieniu powiększa się. W roku 1995 poziom zatrudnienia w sektorze III przewyższył znacznie zatrudnienie w sektorze II.

W tym miejscu należy zauważyć, że przemieszczenia czynnych zawodowo zaczynają dokonywać się wewnątrz sektora III. Sektor ten charakteryzuje się wielką różnorodnością. Obejmuje on dziedziny od siebie bardzo odległe np.: ochronę zdrowia, handel, edukacji. Każda z nich spełnia określone funkcje i ma szczególne znaczenie w rozwoju gospodarczym. Tempo wzrostu zatrudnienia w poszczególnych branżach usługowych jest nierównomierne. Wyróżnia się grupy usług o względnie rosnącym (nauka, oświata, ochrona zdrowia) i malejącym (transport, łączność) zatrudnieniu.

Struktura czynnych zawodowo w Polsce według głównych sektorów gospodarki różni się od struktury społeczno-zawodowej w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo wciąż jeszcze znacznym udziałem zatrudnienia w rolnictwie i leśnictwie oraz niższym udziałem zatrudnienia w sferze usług. I tak w 1997 roku odsetek pracujących w rolnictwie i leśnictwie kształtował się następująco:

w Wielkiej Brytanii	– 1,8	we Francji	– 4,5
w USA	– 2,7	w Szwajcarii	– 4,6
w Szwecji	– 2,8	w Norwegii	– 4,8
w Niemczech	– 2,9	we Włoszech	– 6,8
w Kanadzie	– 3,8	w Polsce	– 22,1.

Również proporcje między zatrudnieniem w sektorze II i III w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo kształtują się odmiennie niż w Polsce. O niedorozwoju sfery usług w naszym kraju najlepiej świadczą poniższe wskaźniki. W 1997 roku na 100 zatrudnionych w przemyśle i budownictwie przypadało pracujących w sektorze usług⁷:

w Kanadzie	– 315	w Wielkiej Brytanii	– 263
w USA	– 307	w Szwajcarii	– 257
w Norwegii	– 302	w Finlandii	– 239
w Szwecji	– 274	w Hiszpanii	– 206
we Francji	– 273	w Polsce	– 146.

W okresie powojennym, w wyniku modernizacji dokonała się poważna ewolucja struktury ludności czynnej zawodowo, ale dystans rozwojowy w stosunku do krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo jest jeszcze znaczny.

3. ZMIANY W ŹRÓDŁACH UTRZYMANIA SPOŁECZEŃSTWA POLSKIEGO

W demograficznej analizie zawodowej struktury ludności, zwykle ogół osób czynnych i biernych zawodowo dzieli się na ludność utrzymującą się z pracy i utrzymującą się ze źródeł niezarobkowych. Podziału tego dokonu-

⁷ Obliczenia własne na podstawie *Statistisches Jahrbuch 1999 für das Ausland*, Statistisches Bundesamt Wiesbaden 1999, s. 227 (dane dla Wielkiej Brytanii obejmują również Północną Irlandię), *Rocznik Statystyczny 1998*, GUS, s. 589 (dane dla Polski dotyczą 1996 r.).

je się na podstawie wyłącznego lub głównego źródła utrzymania. Polska statystyka zalicza do ludności utrzymującej się z pracy, zarówno pracujących, którym praca osobiście wykonywana przynosi zarobek lub dochód, jak i utrzymywanych przez nich członków rodzin. Do ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych zalicza się osoby posiadające własne niezarobkowe źródło utrzymania, np. emerytura, renta, stypendium, zasiłek, jak i utrzymywanych przez nich członków rodziny.

W tym miejscu należy zaznaczyć, iż udział ludności utrzymującej się ze źródeł rolniczych w ogólnej liczbie ludności jest najbardziej charakterystycznym wskaźnikiem obrazującym proces zachodzących przemian⁸.

Przypatrzmy się zatem przeobrażeniom, jakie dokonały się w źródłach utrzymania społeczeństwa polskiego.

Spośród 21 177 tys. mieszkańców Polski w 1921 r. utrzymywało się głównie z pracy na roli 66% ogółu ludności. W ciągu następných dziesięciu lat odsetek ludności utrzymującej się ze źródeł rolniczych zmniejszył się o 6 punktów procentowych. Nadal więc większość ludności i to znaczna żyła z pracy w rolnictwie.

Polska przedwojenna należała bez wątpienia do krajów gospodarczo zacofanych. Przewaga produkcji rolnej w wytwarzanym dochodzie narodowym, niski poziom uprzemysłowienia, znaczne rozmiary bezrobocia ludności miejskiej – to główne cechy charakteryzujące gospodarkę Polski międzywojennej.

Po wojnie relacje między liczbą ludności utrzymującą się ze źródeł pozarolniczych, a utrzymującą się głównie z rolnictwa zmieniły się zasadniczo.

Tabela 3

Ludność Polski w latach 1921 - 1995 według głównego źródła utrzymania

Lata	Ludność ogółem w tys.	W tym ludność utrzymująca się głównie:		
		z rolnictwa	z pracy poza rolnictwem	ze źródeł niezarobkowych
		w odsetkach		
1921 ^a	21 177	66,0	32,0	2,0
1931 ^b	32 107	60,0	37,1	2,9
1950 ^c	25 008	47,1	48,9	4,0
1960 ^d	29 776	38,4	55,3	6,3
1970	32 642	29,8	59,8	10,4
1974	33 636	27,1	60,7	12,2
1978	35 061	23,4	61,8	14,8
1984	37 026	19,3	58,9	21,8
1988	37 879	17,7	61,1	21,2
1995	38 620	11,4	52,7	35,9

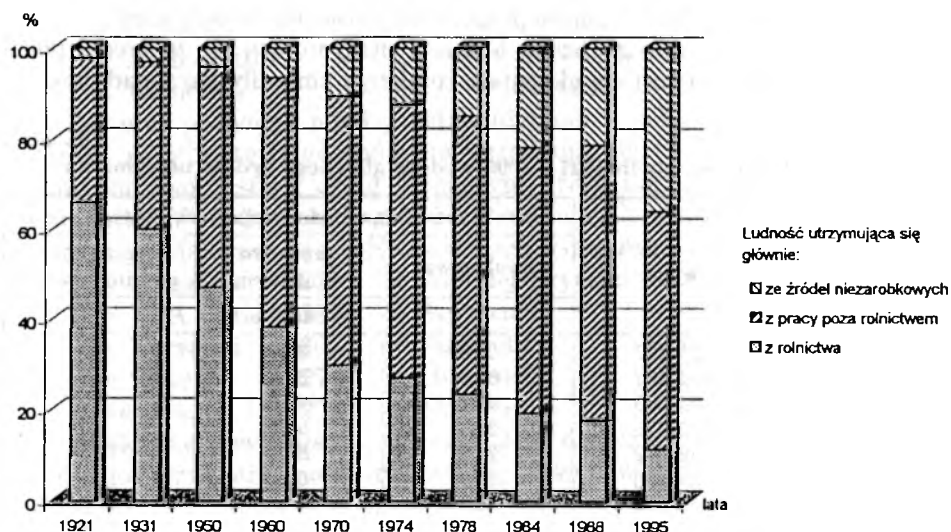
^{a-d} W dalszym podziale nie uwzględniono: a – 1909 tys. osób; b – 2129 tys. osób; c – 394 tys. osób; d – 370 tys. osób.

Źródło: *Struktura gospodarki narodowej*, GUS Warszawa 1969, s. 32; *Zjawiska społeczne lat siedemdziesiątych. Stan, tendencje, struktura*, GUS, Warszawa 1982, s. 100; *Polska 1918 - 1988*, GUS, Warszawa 1989, s. 13 - 14; *Rocznik Statystyczny 1986*, s. 44; *Rocznik Statystyczny 1990*, s. 42; *Rocznik Statystyczny 1998*, s. 92.

⁸ Kraje, w których odsetek ludności utrzymującej się ze źródeł rolniczych przekracza 50% uznawane są za kraje słabo rozwinięte gospodarczo. (Por. J. Z. Holzer, *Demografia*, PWE, Warszawa 1994, s. 154).

Postępujący proces uprzemysłowienia kraju, wzrost pozarolniczych działów gospodarki narodowej, rozszerzenie zakresu działalności usługowej powodują znaczny wzrost udziału ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych i odpowiednio zmniejszenie się udziału ludności utrzymującej się ze źródeł rolniczych. Pod koniec lat czterdziestych praca w rolnictwie przestaje być dominującym źródłem utrzymania ludności naszego kraju. Już w roku 1950 ujawniła się przewaga ludności utrzymującej się głównie ze źródeł pozarolniczych, albowiem spośród 25 008 tys. mieszkańców, ze źródeł pozarolniczych utrzymywało się 13 410 tys. osób. W porównaniu z 1921 r. oznacza to wzrost udziału osób utrzymujących się z pracy poza rolnictwem z 34% ogółu ludności do 52,9% w roku 1950.

Stały proces przemian sprawia, iż udział osób utrzymujących się z rolnictwa ustawicznie się kurczy. O ile w 1960 roku 38,4% ludności żyło z pracy na roli, to w roku 1984 – 19,3%, a w 1995 roku już tylko 11,4%. Z pracy poza rolnictwem utrzymywało się w 1995 r. ponad 88% mieszkańców Polski. Warto dodać również, iż w analizowanym przedziale czasowym osoby utrzymujące się z pracy przewyższają liczebnie nad tymi, którzy utrzymują się ze źródeł niezarobkowych.

Wykres 2. Ludność Polski w latach 1921 - 1995 według głównego źródła utrzymania

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w tabeli 3.

Obraz ludności według głównego źródła utrzymania ulega w Polsce istotnym przeobrażeniom, związanym z przesuwaniem się ludności ze wsi do miast i ze zwiększeniem się liczby osób, które środki do życia czerpią głównie ze źródeł pozarolniczych. W porównaniu z okresem międzywojennym

nym nastąpiło „odwrócenie struktury”. Kraj nasz zmienił swe oblicze z rolniczo-przemysłowego na przemysłowo-rolniczy.

Osobnym zagadnieniem, które wymaga w tym kontekście dociekań ustosunkowania się jest kwestia zróżnicowania społeczeństwa w okresie II i III Rzeczypospolitej ze względu na wysokość dochodów ludności. Z uwagi na ułomność statystyki polskiej pojawiają się trudności odtworzenia dokumentacji w układzie retrospektywnym. Powstaje ponadto konieczność dokonania odpowiednich przeszacowań dla umożliwienia przeprowadzenia porównań.

Zasygnalizowany tu problem będzie przedmiotem odrębnych rozważań.

4. AKTYWNOŚĆ ZAWODOWA KOBIEC

Trzecim niezwykle istotnym przejawem przemian strukturalnych osób czynnych zawodowo jest zmiana składu tej grupy według płci. Aktywizacja zawodowa kobiet, zwłaszcza zaś zdominowanie przez kobiety coraz większej liczby sfer działalności gospodarczej – to kolejne cechy ewolucji struktury zatrudnienia.

W Polsce po drugiej wojnie światowej wzrost zaangażowania kobiet w pracę zawodową wiązał się z wprowadzeniem nowego systemu społeczno-gospodarczego, u podstaw którego leżała idea pełnego zatrudnienia. Szybkie tempo industrializacji stwarzało ciągły wzrost liczby miejsc pracy. Przy prawie pełnym wykorzystaniu męskiej siły roboczej istotnym źródłem dopływu nowych pracowników było środowisko kobiet biernych zawodowo. Zasadniczym czynnikiem aktywizacji zawodowej kobiet był niski poziom wynagrodzeń „głów” gospodarstw domowych, który nie gwarantował możliwości utrzymania rodziny przez ojca i stwarzał mechanizm generujący ekonomiczny przymus podjęcia przez kobietę pracy zawodowej, w celu zapewnienia niezbędnych środków utrzymania rodziny. Był to również okres rewolucyjnych wręcz przemian kulturowych w postaci masowego kształcenia: szkoła średnia i wyższa stały się ogólnie dostępne. Stale zwiększający się odsetek młodzieży żeńskiej wśród absolwentów wszystkich kierunków studiów ma doniosłe znaczenie w procesie aktywności zawodowej kobiet, gdyż wzrost cenzusu wykształcenia wywiera silny wpływ na skłonności do podejmowania pracy przez kobiety. Wzrost wiedzy kobiet, ich wykształcenia, aspiracji zawodowych oraz rosnących potrzeb gospodarstw domowych i gospodarki narodowej – to główne czynniki sprzyjające zatrudnieniu kobiet⁹.

⁹ Problematyka aktywności zawodowej kobiet była wielokrotnie przedmiotem zainteresowania badaczy wielu dyscyplin. Por. m.in. S. Borowski, *Wpływ aktywności zawodowej kobiet zamężnych na dietność rodzin w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1977, z. 1; Z. Dach, *Praca zawodowa kobiet w Polsce w latach 1950 - 1972 i jej aspekty społeczno-ekonomiczne*, Warszawa 1976 oraz *Aktywizacja zawodowa kobiet w krajach socjalistycznych*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Monografie nr 45, Kraków 1980; M. Kędelski, A. Szuman, *Studia nad pracą zawodową kobiet w okresie macierzyństwa*, Monografie i Opracowania SGPIŚ nr 167/10, Warszawa 1985; A. Kurzynowski, *Aktywność zawodowa kobiet zamężnych w Polsce Ludowej*, Warszawa 1979; A. Szuman, *Aktywność zawodowa matek a funkcje społeczne rodziny w cyklu jej rozwoju*, Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, z. 140, Poznań 1995.

Tabela 4

Współczynniki aktywności zawodowej kobiet w Polsce w latach 1960 - 1995

Wiek kobiet	Lata						
	1960	1970	1974	1978	1984	1988	1995 ^a
	liczba czynnych zawodowo przypadająca na 100 osób						
Ogółem	40,3	46,4	46,7	45,4	43,0	43,2	44,4
15 - 17	27,5	10,2	9,0	5,2	3,9	2,3	2,6
18 - 19	61,7	49,3	44,7	43,2	44,3	41,0	7,8
20 - 24	67,8	73,3	73,5	68,4	65,3	64,0	41,8
25 - 29	62,9	75,1	79,7	75,1	69,8	70,0	58,4
30 - 34	63,4	77,7	80,0	70,5	77,4	76,7	63,2
35 - 39	66,9	79,8	82,3	81,9	83,4	83,0	72,0
40 - 44	69,2	80,0	81,6	82,7	83,6	85,5	74,9
45 - 49	68,4	79,2	79,0	78,5	78,9	81,2	73,3
50 - 54	65,7	75,9	74,4	71,6	66,9	71,1	57,9
55 - 59	60,5	68,1	64,7	57,9	49,7	50,6	36,5
60 i więcej	38,2	39,0	31,1	23,3	21,7	23,6	11,8

^a Pominięto bezrobotnych.

Źródło: *Kobieta w Polsce*, GUS, Warszawa 1975, s. 30; *Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną 30 III 1974*, GUS, Warszawa 1975, s. 6; *Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną 6 XII 1984*, GUS, Warszawa 1985, s. 48; *Aktywność ekonomiczna ludności Polski*, GUS, Warszawa 1995, s. 3.

Z roku na rok rosła w Polsce liczba kobiet czynnych zawodowo. O ile w roku 1960 było czynnych zawodowo 6180 tys. kobiet, to dziesięć lat później liczba ich osiągnęła 7795 tys. Odsetek czynnych zawodowo kobiet wynoszący 40,3% w 1960 roku wzrósł do 46,4% w roku 1970. Stopa aktywności zawodowej kobiet zwiększyła się więc o 6,1 punktów procentowych. Jak na okres jednego dziesięciolecia wzrost był niezwykle duży. Wzrost ten dotyczył w zasadzie wszystkich grup wieku, za wyjątkiem roczników najmłodszych w związku z wydłużającym się okresem kształcenia oraz roczników najstarszych w związku z powszechnością emerytur i rent. Sytuacja taka trwała do końca lat sześćdziesiątych.

Znamienne dla następnego dziesięciolecia jest zjawisko ustawicznego wzrostu aktywności zawodowej kobiet. W latach siedemdziesiątych rynek pracy był poddany silnej presji demograficznej. Napierała na niego coraz większa zbiorowość w wieku produkcyjnym. Działalność zawodową rozpoczynały liczne roczniki wyżu demograficznego. Do połowy lat siedemdziesiątych utrwała się trend z lat sześćdziesiątych polegający na wzroście aktywności gospodarczej kobiet. Liczba kobiet czynnych zawodowo osiągnęła w 1974 roku 8082,2 tys. Udział ich w ogólnej liczbie kobiet wzrósł do 46,7%. Najwyższe tempo wzrostu aktywności zawodowej kobiet miało miejsce w grupie wieku 25 - 29 lat: z 62,9% w 1960 r. do 79,7% w 1974 roku. Godne podkreślenia jest to, że aktywność zawodowa kobiet osiągnęła bardzo wysoki pułap we wszystkich grupach wieku, w tym w grupie wieku 30 - 44 lat przekroczyła 80%. Jednakże ta „wyżowa” generacja kobiet stosunkowo lepiej wykształcona napotyka na trudności w godzeniu pracy zarobkowej z obowiązkami rodzinnymi. W celu zmniejszenia nacisku tej generacji na

rynek pracy oraz ulżeniu sytuacji matek pracujących i wychowujących dzieci zostaje wprowadzone w naszym kraju prawo kobiet do bezpłatnego trzyletniego urlopu na wychowanie dzieci do lat czterech. Od połowy 1972 roku następuje przedłużenie płatnych urlopów macierzyńskich. Powoduje to zmiany w zatrudnieniu kobiet. Po okresie szczytowym, pod koniec lat siedemdziesiątych stopa aktywności zawodowej kobiet w młodszych rocznikach wieku rozrodczego istotnie się obniża, a odsetek czynnych zawodowo kobiet spada z 46,7% w 1974 roku do 45,4% w roku 1978.

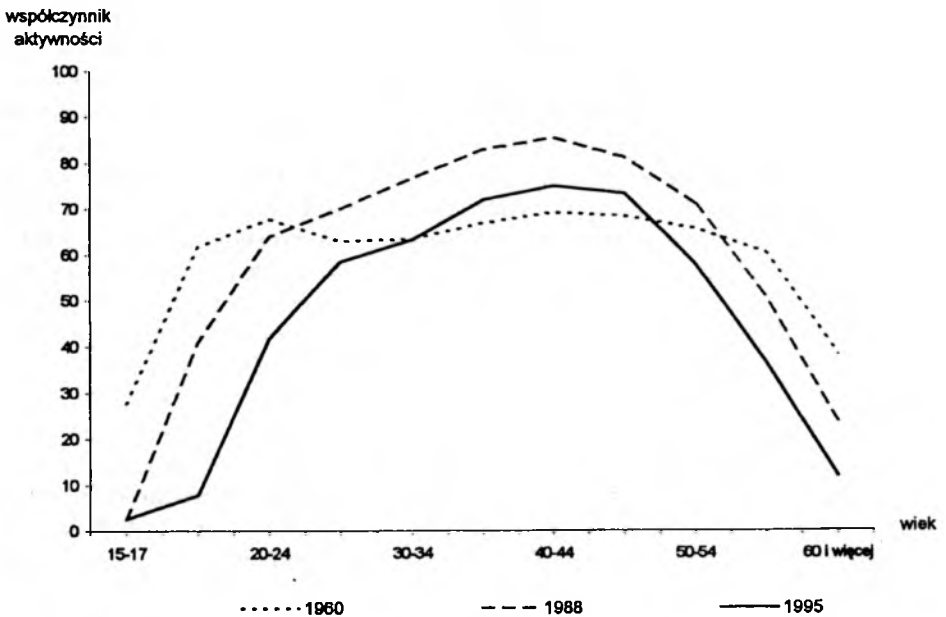
Kryzysowa sytuacja społeczno-ekonomiczna kraju, która zarysowała się w ciągu roku 1980 spowodowała, iż rodzina znalazła się w centrum zainteresowania polityki ludnościowej, socjalnej i ekonomicznej państwa. Dostrzeżono trudności matek pracujących zawodowo w realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej. Niewątpliwie ważnym rozwiązaniem socjalnym na rzecz rodziny było wprowadzenie zasiłku wychowawczego. Stworzona możliwość korzystania z płatnego urlopu wychowawczego wraz z rosnącymi trudnościami życia codziennego spowodowała dalszy spadek aktywności zawodowej kobiet. Odsetek kobiet czynnych zawodowo obniża się do 43,2% w roku 1988. Utrwała się tendencja spadku aktywności zawodowej kobiet w młodszych grupach wieku rozrodczego. Dane spisu ludności z 1988 roku wskazują, że kobiety w wieku 20 - 34 lat znacznie częściej niż w 1978 roku rezygnowały z pracy zarobkowej. Aktywność zawodowa kobiet w tej grupie wieku była w ostatnich spisach powszechnych wyraźnie niższa niż aktywność w następnych grupach wieku. W 1988 roku stopa aktywności zawodowej kobiet w grupie wieku 40 - 44 lat osiągnęła najwyższy poziom, przekraczając 85%.

Proces transformacji systemu gospodarczego w Polsce zainicjowany w końcu 1989 roku spowodował daleko idące zmiany na polskim rynku pracy. Zniknął niedobór podaży pracy, który stanowił permanentną cechę gospodarki centralnie sterowanej, pojawiła się natomiast jej nadwyżka i w konsekwencji tego jawne bezrobocie. Było ono związane z programami liberalizacji i stabilizacji gospodarki, które musiały wywołać procesy nieożywe dla sytuacji na rynku pracy. Konsekwencje przemian odczuwają wszystkie zbiorowości znajdujące się na rynku pracy, lecz niewątpliwie w znacznie większym stopniu ponoszą koszty realizowanych reform kobiety.

Głęboki spadek popytu na pracę przyniósł znaczący spadek liczby pracujących kobiet w początkowych latach transformacji. Rok 1994 był momentem przełomowym, gdyż po raz pierwszy od chwili rozpoczęcia reform społeczno-gospodarczych zanotowano wzrost liczby pracujących, w tym również kobiet. Wskaźnik zatrudnienia kobiet w roku 1995 osiągnął poziom 44,4%. Odsetek pracujących kobiet zmniejszył się we wszystkich grupach wieku. Jednakże największe zmiany w zatrudnieniu kobiet dotyczą grupy wieku 18 - 24 lat i starszych grup wieku produkcyjnego oraz wieku poprodukcyjnego (50 lat i więcej). W pierwszym przypadku mamy do czynienia z wydłużającym się okresem kształcenia. Znaczna część młodzieży żeńskiej kontynuuje naukę i tym samym rozpoczyna pracę zawodową w wieku późniejszym. Z kolei gwałtowne zmniejszanie się odsetka zatrudnianych kobiet powyżej 50 roku życia wiąże się z przedwczesną dezaktywi-

zacja zawodową. Warto dodać, że osoby starsze, które utraciły pracę, częściej przechodzą do biernych zawodowo, a więc definitywnie opuszczają rynek pracy.

Rozkłady aktywności zawodowej kobiet według wieku w latach 1960, 1988 i 1995 opisują krzywe przedstawione na wykresie 3. Rzecz charakterystyczna, że w 1960 roku funkcjonował wzorzec nieciągłej aktywności zawodowej. Krzywa jest bowiem bimodalna. W tym przypadku kobiety w wieku 25 - 40 lat przerywały pracę w celu wychowania dzieci, by po ich dorostaniu podjąć ją ponownie. Z kolei krzywe dla lat 1988 i 1995 są jednomodalne. Odzwierciedlają ciągłą aktywność zawodową. W tej sytuacji kobiety godzą pracę zawodową z obowiązkami rodzinnymi.

Wykres 3. Współczynniki aktywności zawodowej kobiet w Polsce według wieku

Źródło: Opracowano na podstawie danych zawartych w tabeli 4.

W naszym kraju wciąż jeszcze istnieją znaczne różnice w poziomie aktywności zawodowej kobiet w mieście i na wsi. Wskazują na to dane zawarte w tabeli 5.

Przewagę aktywności zawodowej kobiet na wsi tłumaczy to, że pracę w rolnictwie wykonuje się zazwyczaj do kresu sił. Gdy w zawodach nierolniczych osoby w starszym wieku są na rencie, ich rówieśnicy na wsi nadal pracują. To, że aktywność zawodowa kobiet jest większa na wsi niż w mieście dotyczy wszystkich grup wieku. Największe różnice dotyczą najmłodszych i najstarszych grup wieku, co jest związane z tradycyjnie wcześniejszą aktywnością zawodową ludności wiejskiej i późniejszą jej dezaktywizacją.

Tabela 5

**Współczynniki aktywności zawodowej kobiet w Polsce w latach 1960 - 1995
według miejsca zamieszkania**

Wyszczególnienie	Lata						
	1960	1970	1974	1978	1984	1988	1995 ^a
	% czynnych zawodowo						
Ogółem	40,3	46,4	46,7	45,4	43,0	43,2	44,4
Miasto	31,2	41,0	42,8	42,9	40,1	40,9	42,6
Wieś	48,9	52,6	51,4	48,8	47,6	46,9	47,6

^a Pominięto bezrobotnych.

Źródło: *Kobieta w Polsce*, GUS, Warszawa 1975, s. 30; *Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną 30 III 1974*, GUS, Warszawa 1975, s. 6; *Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną 6 XII 1984*, GUS, Warszawa 1985, s. 48; *Aktywność ekonomiczna ludności Polski*, GUS, Warszawa 1995, s. 3.

Aktywność zawodowa kobiet uzależniona jest od stanu cywilnego. Aktywność zawodowa kobiet zamężnych w Polsce należy do największych w Europie. Proces zwiększania się udziału kobiet zamężnych wśród kobiet pracujących zaobserwować można już od 1950 roku. O ile w 1950 r. kobiety zamężne stanowiły 18% ogółu kobiet zatrudnionych poza rolnictwem, to w 1960 r. – 55%, a w 1970 r. – w 70%¹⁰. W 1985 roku liczba matek czynnych zawodowo wzrosła o ponad 54% w porównaniu z rokiem 1970. Najwyższą aktywnością zawodową w okresie transformacji charakteryzują się kobiety rozwiedzione oraz zamężne. W 1995 roku wskaźnik zatrudnienia wynosił odpowiednio: 64,5% i 62,4%¹¹.

Wpływ poziomu wykształcenia na poziom wskaźników zatrudnienia nie podlega dyskusji. Dane spisu z 1988 roku wykazały, że ponad 63% pracujących kobiet miało wykształcenie ponadpodstawowe. Spośród kobiet mających wyższe wykształcenie pracowało 82%, a z wykształceniem podstawowym 44%. W okresie przemian systemowych obserwuje się spadek odsetka pracujących kobiet w grupie z wykształceniem podstawowym (w 1995 roku – wskaźnik zatrudnienia 24,9%). Brak wykształcenia, a co za tym idzie ograniczone możliwości sprostania wymogom reformowanej gospodarki powodują, że jest to grupa szczególnie łatwo wypychana z rynku pracy. Z kolei wśród kobiet z wykształceniem wyższym wskaźnik zatrudnienia jest nadal wysoki. W roku 1995 wynosił on bowiem 77,8%¹².

Obecnie nie ma zawodu, ani takiego działu gospodarki narodowej, w którym nie pracowałyby kobiety. Odgrywają one decydującą rolę w takich działach gospodarki narodowej, jak: ochrona zdrowia i opieka socjalna, edukacja, pośrednictwo finansowe oraz handel.

Omówione powyżej przemiany struktury ludności czynnej zawodowo według płci są jedną z najważniejszych cech modernizacji.

¹⁰ Por. *Kobieta w Polsce*, GUS, Warszawa 1975, s. 32.

¹¹ Por. *Aktywność ekonomiczna ludności Polski*, GUS, Warszawa 1995, s. 6.

¹² Por. *Aktywność...*, op. cit. s. 5.

5. UWAGI KOŃCOWE

Dokonane i dokonujące się w Polsce zmiany zarówno globalnych rozmiarów zatrudnienia, jak i zasadniczych przekształceń strukturalnych zatrudnienia są efektem przyspieszonego rozwoju ekonomicznego. Procesy przeobrażeń społeczno-zawodowych w naszym kraju nie są bynajmniej zakończone. Rodzi się zatem pytanie: w jakim kierunku zmierzać będą dalsze przemiany?

W świetle przeprowadzonej analizy, która dostarczyła wiedzy o prawidłowościach rozwoju sektorowego rozkładu zatrudnienia, należy stwierdzić, że zmiany, jakie miały miejsce w latach dziewięćdziesiątych powstały wskutek przebudowy struktury społeczno-zawodowej ukształtowanej w gospodarce centralnie sterowanej, w której przemysł zajmował pozycję dominującą, a sfera usług była niedoceniana. Wraz z rozpoczęciem procesu transformacji udział pracujących w usługach powoli się zwiększał. Wyraźnie zarysowane kierunki zmian wskazują, że w przyszłości szczególnie preferowana będzie sfera szeroko pojętych usług. Trójsektorowa struktura naszej gospodarki ewoluować będzie więc w kierunku struktur nowoczesnych społeczeństw. Miarą nowoczesności struktury zawodowej jest przechodzenie zatrudnionych z sektora pierwszego i drugiego do trzeciego. Na wyższym bowiem szczeblu rozwoju ekonomicznego „serwicyzacja” gospodarki jest tak samo konieczna, jak jej industrializacja. Należy przypuszczać, iż względny udział usług w ogólnym zatrudnieniu w sektorze pozarolniczym będzie się powiększał, a relatywny udział przemysłu będzie ulegał systematycznemu zmniejszeniu.

Można oczekiwać ponadto przegrupowań zatrudnionych wewnątrz sektora III. Zwiększać się będzie udział nowych typów usług (oświata, nauka, ochrona zdrowia), których znaczenie wzrasta i które w krajach wysoko rozwiniętych tworzą niekiedy samodzielny IV sektor.

Zastanawiając się nad przyszłymi tendencjami i kierunkami rozwoju zatrudnienia żeńskiej siły roboczej należy stwierdzić, że spodziewany dalszy rozwój usług pociągnie za sobą szereg zmian wtórnych, w szczególności zaś ułatwi on wzrost aktywności gospodarczej kobiet. Wraz z rozwojem sektora III zwiększa się radykalnie udział nowych zawodów i specjalności. Powstają nowe miejsca pracy i w większości miejsca te przypadną kobietom, które są znacznie bardziej predysponowane do pracy w sektorze III aniżeli mężczyźni. Najbardziej zdynamizowane branże usługowe, przede wszystkim, takie, jak: handel, edukacja, ochrona zdrowia, pośrednictwo finansowe, oferują zatrudnienie. Są to bowiem te rodzaje działalności, w których w okresie transformacji systemowej nie nastąpiły masowe redukcje zatrudnienia, a w niektórych z nich popyt na pracę wzrósł umożliwiając tym samym powiększenie zatrudnienia żeńskiej siły roboczej.

Spodziewać się można nadal najwyższych wskaźników zatrudnienia kobiet w środkowych grupach wieku produkcyjnego (35 - 44 lat) i nadal niskich współczynników w najmłodszych oraz najstarszych grupach wieku produkcyjnego.

Przewidując ogólne kierunki zmian w strukturze społeczno-zawodowej ludności naszego kraju należy spojrzeć na przyszłe tendencje rozwojowe

procesów demograficznych, albowiem właśnie one zmieniają substancję społeczeństwa, a zatem odbijają się na procesach społecznych.

Opublikowane ostatnio długookresowe projekcje rozwoju ludności¹³ (do 2020 roku) wskazują, iż należy spodziewać się efektów zmian falowań struktury ludności według wieku spowodowanych kolejnym echem demograficznym. Wszystkie dotychczasowe prognozy zapowiadają, że do roku 2005 nastąpi znaczny przyrost ludności w wieku produkcyjnym, będący konsekwencją wyżu demograficznego z pierwszej połowy lat osiemdziesiątych. Na rynku pracy może pojawić się zwiększona podaż siły roboczej o około 1,1 mln. Spowoduje to wzrost odsetka populacji w wieku aktywności zawodowej do 62,5%. Na początku przyszłego stulecia, charakterystyczną więc cechą rynku pracy w naszym kraju będzie nadal zjawisko bezrobocia. Przyrost ludności zdolnej do podejmowania pracy może ulec zahamowaniu dopiero po 2005 roku. Według wszelkich przewidywań w latach 2005 - 2010 liczba ludności w wieku produkcyjnym zwiększy się tylko o około 128 tys., a w perspektywie dalszych dziesięciu lat może nawet wystąpić ubytek liczby osób w wieku aktywności zawodowej. Prawdopodobnie w roku 2020 wskaźnik osób w wieku zdolności do pracy zmniejszy się do 57%.

W pierwszym dziesięcioleciu przyszłego stulecia będzie miało miejsce powolne starzenie się społeczeństwa polskiego. Bardzo wysoką dynamiką wzrostu charakteryzować się będzie najstarsza grupa ludności, zwłaszcza w końcowym okresie prognozy. Przesunięcie wyżu demograficznego z lat pięćdziesiątych spowoduje przyrost liczby osób starszych tj. w wieku 65 lat i więcej o 1,8 mln. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym prawdopodobnie wyniesie 19% w roku 2020.

Zapowiadane zmiany w procesach demograficznych powodować będą daleko idące konsekwencje społeczno-ekonomiczne. Stanowią one ogromne wyzwanie dla polityki społecznej, która obecnie znajduje się we wstępnej fazie reformowania. W Polsce prace związane z budową nowoczesnego systemu zabezpieczenia społecznego podjęte zostały stosunkowo niedawno. W ciągu pierwszych pięciu lat transformacji brak było koncepcji reformy polityki społecznej¹⁴. Nie udało się przeprowadzić reformy organizacji i finansowania świadczeń socjalnych. Dopiero w ostatnich latach zmienia się system polityki społecznej. Podjęto szereg reform równolegle. Na rezultaty reformatorskich zmian na obszarze polityki społecznej trzeba będzie poczekać.

Przewidywane zmiany w strukturze wieku ludności prowokować będą dalszą modernizację struktury społeczno-zawodowej społeczeństwa polskiego. Należy przypuszczać, że w przyszłości proporcje liczby zatrudnionych będą się nadal zmieniały. Przypuszczalnie przeważająca część ludności znajduje zatrudnienie w usługach. Oczekiwać więc można unowocześniania struktury pracujących według sektorów. Polska zmierzać więc będzie do

¹³ *Aktywność zawodowa i bezrobocie w Polsce w listopadzie 1998*, GUS, Warszawa 1999; *Prognoza ludności Polski według województw na lata 1996 - 2020*, GUS, Warszawa 1997; *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski. Lata 1990 - 1998*, GUS, Warszawa 1999; *Rocznik Demograficzny 1998*, GUS, Warszawa 1998; Rządowa Rada Ludnościowa, *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 1997*, Warszawa 1998.

¹⁴ Por. *Raport o rozwoju społecznym. Polska 1995*, Fundacja Zabezpieczenia Społecznego, Warszawa 1995.

grupy krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo, które znamionuje wysoki stopień rozwoju usług i dominacja zatrudnienia w tej sferze. Społeczeństwo polskie staje się coraz bardziej nowoczesnym.

TRANSFORMATION OF SOCIAL AND PROFESSIONAL STRUCTURE OF POLISH POPULATION IN XXth CENTURY

S u m m a r y

In the paper an attempt was undertaken to make a review of changes in populations structure as a result of its differentiation from the point of view of employment. Considerations have been limited to three following aspects of these transformation, and namely: intersectorial evolution, changes of maintenance of the population and increasing professional activity of women. The analysis is based on data taken from seven selected censuses (1921, 1931, 1950, 1970, 1978, 1988) and from three micro-censuses (1974, 1984, 1995).

The research made proved that fundamental trend in changes within professional structure is continuous moving of the employees of the 1st and 2st sectors to the third one. Such a relative regrouping makes that the share of service sector in general volume of employment grows larger.

Also the image of the Polands' population in respect of the main source of maintenance underwent some essential changes because of the move of population from the country to the towns and because of increased number of persons who derive their means of maintenance mainly from extra-agricultural sources.

One of principal features of modernisation is a growth of professional activity of women. Distributions of the last as presented in the paper made us able to state that a pattern of constant professional activity is still on force in Poland. In such a situation women in Poland do reconcile their job with family duties.

So clearly outlined trends of changes do indicate however that Poland tends firmly towards the group of economically highly developed countries.